

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΣΣΑΒΕΤΑΣ

ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

Το παλίμψηστο της μνήμης

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΣΣΑΒΕΤΑΣ

ΧΑΡΤΕΣ – ΣΧΕΔΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ

*Η σαρκοφάγος του Προυσία, με την Νίκαια και την Ασκανία λίμνη στο βάθος
(χαρακτικό από το Voyage de l'Asie Mineure του L. de Laborde, 1838).*

Ι. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΣΤΗΝ ΝΙΚΑΙΑ: Ο ΟΞΥΣ ΔΡΟΜΟΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

Οὐ πολλὰ μόνον, ἀλλὰ καὶ τερπνὰ τῆς κατὰ Βιθυνίαν Νικαίας τὰ καλλωπίσματα. Καὶ τίνα ταῦτα; Θέσεως ἐπιτηδειότης, ὥρων εὐκрасία, ἀροσίμη γῆ καὶ πολύφορος πέριξ, ἄμπελοι εὐκληματοῦσαι, ἐλαῖαι κατάκαρποι [...] τειχῶν ἐρυσμότης, ναῶν κάλλη, οἰκητόρων λαμπρότης, καὶ χρειδῶν ἀφθονία τῶν τε ἄλλων καὶ δὴ καὶ τῶν ἀπὸ τῆς γείτονος λίμνης ἀπολαύει...

Ανώνυμος βιογράφος του αγίου Νεοφύτου

ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ με το φαιοπόρφυρο χρώμα και οι πύλες τους με τα αρχαία μάρμαρα... Τα ατέλειωτα λιβάδια από παπαρούνες... Ο μαχαλάς των Τσιγγάνων στα τείχη... Η πορεία μας μέσα από αυλές, μποστάνια και συρματοπλέγματα να βρούμε μια επιγραφή σε έναν πύργο... Η περιπετειώδης άφιξή μας στην Κούταλη... Το πλήθος των ερειπωμένων και χορταριασμένων βυζαντινών ναών με τις εντοιχισμένες αρχαιότητες... Δύο χρόνια μετά από εκείνο το ταξίδι στην Βιθυνία, σκόρπιες εικόνες επιστρέφουν να θρέψουν την νοσταλγία.

Την Νίκαια κυρίως αναπολώ. Βρίσκεται, με τα σημερινά δεδομένα, σε απόσταση αναπνοής από την Πόλη. Ο σπιτονοικοκύρης μου διατηρεί εξοχικό «στην Ίζνικ, “Νικαία”, όπως την λέτε στα ελληνικά». Με είχε προσκαλέσει αναρίθμητες φορές «στον γαλήνιο αυτόν τόπο», η ιστορική σημασία του οποίου είναι δυσανάλογα μεγαλύτερη της σημερινής. Η Νίκαια, πρωτεύουσα της Ρωμανίας από το 1204 ως το 1261, είναι μία από τις καλύτερα διατηρημένες πόλεις στην Μικρά Ασία. Γνωρίζοντας πως της αξίζει πολύ παραπάνω από ένα πρόχειρο πέρασμα, περίμενα την «κατάλληλη στιγμή». Ήθελα να την επισκεφθώ μαζί με έναν γνώστη της ιστορίας της, να με μυήσει στα μυστικά της. Κανείς δεν ήταν καταλληλότερος από τον Ακύλα Μήλλα.

Νίκαια. Τα λαμπρά μνημεία της ελληνορωμαϊκής πόλης κατέληξαν υλικό στα τείχη.

Ο Ακύλας έφθασε σ' εμένα μέσα από τα βιβλία του. Από τα περιποιημένα λευκώματά του πρωτογνώρισα τα Πριγκηπόνησα, πολλά χρόνια προτού πατήσω το πόδι μου στην Πόλη. Η έκδοση του μνημειώδους *Πέρα: Το Σταυροδρόμι της Ρωμιοσύνης*, το 2001, συνέπεσε με την γνωριμία μου με την συνοικία, όπου ζω από το 2003. Προτού γνωριστούμε, ο Ακύλας είχε ήδη πάρει στο μυαλό μου διαστάσεις μυθικές. Ο συνταξιούχος αθληάτρος και ερευνητής συμβόλιζε για μένα μια ολόκληρη εποχή και μια ολόκληρη ομάδα: την αστική τάξη του Πέρα. Είναι ένας από τους τελευταίους γόνους των παλαιών οίκων του Σταυροδρομίου που κατοίκησαν και μεγάλωσαν στο Πέρα, που έχει ζυμωθεί με τις μνήμες της Ρωμιοσύνης της Πόλης την εποχή της τελευταίας αναλαμπής της.¹

Πρωτοσυναντηθήκαμε λίγο πριν μετοικήσω στην Πόλη. Συναντιόμασταν περιοδικά, πάντοτε στην Αθήνα. Αχώριστος όμως σύντροφός μου ήταν τα βιβλία του, που πλήθαιναν. Ανάμεσά τους κάποια μου θύμιζαν πως έπρεπε να προλάβω να γνωρίσω το συντομότερο έναν χώρο όπου η τσιμεντοποίηση αφανίζει την μνήμη με εκπληκτική ταχύτητα: την Μικρά Ασία.

Από την διόλου ευκαταφρόνητη παραγωγή λευκωμάτων του Ακύλα, εκείνο που περισσότερο με ταξίδευε ήταν το *Προποντίδα: Μια θάλασσα της Ρωμιοσύνης*. Του πρότεινα, γνωρίζοντας πως η Νίκαια ήταν μία από τις παλιές του αγάπες, να ταξιδέψουμε μαζί στην Βιθυνία. Ελάχιστοι γνωρίζουν την περιοχή και την ιστορία της καλύτερα από εκείνον. Προς μεγάλη μου χαρά δέχθηκε. Η *Προποντίδα* επρόκειτο να γίνει η Βίβλος της εξόρμησής μας.

Τότε μόνο, αφού κλείσαμε τις ημερομηνίες, συνειδητοποίησα πως θα ταξίδευα για πάνω από δέκα μέρες με κάποιον που γνώριζα ελάχιστα και με τον οποίο είχαμε σημαντική διαφορά ηλικίας. Πέραν των περιοχών που θα επισκεπτόμασταν, θα μάθαινα από τις ιστορίες του Ακύλα πολλά για την ζωή της Ρωμιοσύνης το διάστημα 1950-1980. Τούρκοι φίλοι μου βρήκαν αυτοκίνητο και οδηγό σε τόσο καλή τιμή, που δυσκολεύτηκα να την πιστέψω. Αφού καθυσάχασα τον Ακύλα πως το μεταφορικό είχε λυθεί, δώσαμε ραντεβού το πρωί της 10ης Μαΐου 2012.

¹ Δανείζομαι την φράση από το ομώνυμο βιβλίο του Κώστα Σταματόπουλου (*Η τελευταία αναλαμπή: Η κωνσταντινουπολίτικη ρωμηοσύνη στα χρόνια 1948-1955*, Δόμος, Αθήνα 1996).

«Εσύ κανονίζεις το δρομολόγιο» του είπα.

Είχα αρχίσει να του μιλώ στον ενικό, καθώς από ιερό τέρας είχε μεταβληθεί σε κάτι πιο προσιτό.

Η βασική μου ανησυχία ήταν ο Μπουλέντ, ο οδηγός που είχαν ξετρυπώσει οι φίλοι μου. Πήγαινε πακέτο με ένα άνετο Fiat Doblo. Μου τηλεφώνησε την προηγούμενη της αναχώρησης για να κανονίσουμε. Μιλούσε τόσο γρήγορα, ώστε δεν καταλάβαινα τίποτε. Καθώς είχαμε συμφωνήσει να συναντηθούμε με τον Ακύλα στις δέκα και μισή, του είπα να έρθει στο σπίτι μου στις δέκα. Αφίχθη όλος ενθουσιασμό στις εννιάμισι, καθώς έτρεχα πέρα δώθε για να μην ξεχάσω τα απαραίτητα. Στην πόρτα πρόβαλε ένας άνδρας με φαλάκρα, πολύ λευκό δέρμα, κόκκινα μάγουλα και μέτωπο, γυαλιά ηλίου, κοντομάνικο πουκάμισο και βερμούδα. Μου έκανε αμέσως εντύπωση το χρώμα του δέρματός του, που θύμιζε Βορειοευρωπαίο, και το ντύσιμο – λες και πηγαίναμε στην παραλία.

Ο Μπουλέντ άρπαξε την βαλίτσα μου και βγήκε να με περιμένει στο αυτοκίνητο. Μου μιλούσε στον ενικό χωρίς να έχουμε καλά καλά γνωριστεί, κάτι ιδιαίτερα απρεπές στην Τουρκία. Γρήγορα η άγνοια του Μπουλέντ περί ορίων και αποστάσεων στις κοινωνικές συναναστροφές θα μου προκαλούσε αμηχανία και εκνευρισμό. Όταν όμως βγήκα στον δρόμο, αυτό που είδα με συγκίνησε και με καθησύχασε. Ο Μπουλέντ κυνηγούσε τις γάτες της γειτονιάς να τις ταΐσει λουκάνικο, που είχε αγοράσει και κόψει σε φέτες.

«Έλα εδώ, κοριτσάκι μου, πισί πισί πισί» τους φώναζε. «Αγαπάω πολύ τις γάτες. Έχω κι εγώ μία, είναι η αδυναμία μου».

Δεν μπόρεσα να μην χαμογελάσω.

Στα επτά λεπτά που χρειαστήκαμε ως το σπίτι όπου φιλοξενείτο ο Ακύλας, μου ζάλισε τ' αυτιά.

«Δεν έχω άδεια να νοικιάζω το αυτοκίνητό μου, ούτε να κάνω τον οδηγό επ' αμοιβή».

Επανελάβε τουλάχιστον δέκα φορές, σε έναν παροξυσμό ακαταλαβίστικου χειμάρρου συλλαβών που εκτοξεύονταν ταχύτατα, την ίδια ιστορία. Το πρωί, ερχόμενος να με συναντήσει, τον σταμάτησε η αστυνομία για έλεγχο και παρά λίγο να βρει τον μπελά του. Τον ρώτησαν πού πηγαίνει και αν κάνει τον οδηγό και, καθώς δεν έχει την σχετική άδεια, κινδύνευσε να του κατασχέσουν το αυτοκίνητο. Αν μας σταματούσε η τροχαία, έπρεπε να

πούμε πως ο Μπουλέντ ήταν φίλος και θα μας φιλοξενούσαν συγγενείς του. Ιστορίες για αγρίους.

«Κυρίως, αν σας ζητήσουν να υπογράψετε κάποια δήλωση εις βάρος μου, να αρνηθείτε. Δεν είστε υποχρεωμένοι από τον νόμο...»

Του είπα δυο τρεις φορές να μιλά πιο αργά γιατί δεν μπορούσα να τον παρακολουθήσω... τίποτε. Του είπα πέντ' έξι φορές ότι, μιας και δεν έχω μεγαλώσει στην Τουρκία, ούτε εντυπωσιάζομαι ούτε τρομάζω μπροστά στον κάθε ένστολο, ενώ κανείς δεν μπορεί να με εξαναγκάσει να υπογράψω κάτι... και πάλι τίποτε. Του εξήγησα πως αυτά που έλεγε δεν είχαν λογική, γιατί δεν υπήρχε τρόπος να καταλάβει κανείς αν όντως τον είχαμε προσλάβει για οδηγό. Στο τέλος τού έβαλα τις φωνές:

«Κατάλαβα, μην το επαναλάβεις!».

Σχεδόν με έπιασε πονοκέφαλος. Ταυτόχρονα όμως με διασκέδαζε ο τρόμος που νιώθει ο μέσος Τούρκος για την αστυνομία.

Ο Ακύλας εμφανίστηκε με ένα βαλιτσάκι τοσοδά. Σάστισα – εγώ κουβαλούσα μια τερατώδη αποσκευή συν ένα σακίδιο γεμάτο βιβλία, και ο Μπουλέντ είχε φοβηθεί πως δεν θα χωρούσαν στο πορτυπαγκάζ.

Ξεκινήσαμε αμέσως για την Νίκαια και, για να γλιτώσω από την φλυαρία του Μπουλέντ, πρότεινα στον Ακύλα να κάτσει μπροστά. Αυτή η διάρρύθμιση τηρήθηκε σε όλη την διάρκεια του ταξιδιού, και οφείλω να πω πως ο Ακύλας επέδειξε μεγάλη ανεκτικότητα, αλλά και ενδιαφέρον στις ιστορίες του Μπουλέντ. Μέχρι να βγούμε από την αχανή πια περιφέρεια της Πόλης,

είχαμε μάθει όλο του το βιογραφικό. Καταγόταν από το Άρνταχαν (Ardahan), στα σύνορα με την Γεωργία και τον Καύκασο, εξού και το λευκό δέρμα, αλλά και το γεγονός ότι υπέφερε από την ζέστη – είχε μεγαλώσει μέσα στα χιόνια. Όπως τόσοι άλλοι νέοι από την επαρχία, είχε αρχίσει να δουλεύει αμέσως μόλις τελείωσε το στρατιωτικό, στα είκοσι, στις κρατικές τηλεπικοινωνίες. Συνταξιοδοτήθηκε λίγο μετά τα σαράντα, αγόρασε το αυτοκίνητο και δουλεύει περιστασιακά ως οδηγός – η σύνταξη φυσικά δεν επαρκεί, καθώς έχει μία κόρη και έναν γιο φοιτητές.

Ο Μπουλέντ, που στόμα έχει και μιλιάρη δεν έχει, μας είπε με το καλημέρα ότι είναι μέλος στο Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα, το CHP, και ότι απεχθάνεται τον Ταγίπ Έρντογαν και «την κατάσταση στην οποία μας έχει φέρει». Αναφερόταν στον Έρντογαν συνήθως ως «αυτός ο νταβατζής», ιδίως όταν έπινε, και δεν ήταν λίγες οι φορές που φοβήθηκα μην μας βάλει σε μπελάδες. Εγώ πάλι, που και τον Έρντογαν μισώ απεριόριστα και το CHP απεχθάνομαι, θα εμπλεκόμουν με τον Μπουλέντ σε αστείους καβγάδες – περισσότερο για να κάνω χάζι με τις αντιδράσεις του.

Ο Μπουλέντ φλυαρούσε, εγώ ξεφύλλιζα την *Προποντίδα*, ενώ ο Ακύλας βυθίστηκε σε αναπολήσεις καθώς διασχίζαμε την τσιμεντένια απεραντοσύνη της Πόλης. Οι ταμπέλες ανέφεραν γειτονιές – Μποστάντζι (Bostancı), Μάλτεπε (Maltepe), Κάρταλ (Kartal), Πέντικ (Pendik) – από τις οποίες είχα χρόνια να περάσω. Για τον Ακύλα πάλι ήταν σταθμοί στην ιστορία της Ρωμιοσύνης, αλλά και της ίδιας του της οικογένειας. Οι γονείς του πατέρα του, η Αριστέα και ο Ηρακλής Μήλλας, είχαν μεγαλοπρεπή κιόσκια στο έρημο τότε Μποστάντζι, μέσα σε αμπέλια και περιβόλια.

«Τεράστια μία έκταση. Σήμερα εκεί μέσα πρέπει να έχει τουλάχιστον τρεις τέσσερις ουρανοξύστες». Οι γονείς της μητέρας του, η οικογένεια Φουντουκζαντέ, είχαν δύο εξοχικά στο Μάλτεπε, το ένα δίπλα στο άλλο, πάνω στο νερό. «Ο πατέρας της γιαγιάς μου Ελένης Φουντουκζαντέ ήταν αρχιφάρμακοποιός των ανακτόρων.² Τα σπίτια στο Μάλτεπε είχαν και καϊκχανέδες για να αράζουν οι βάρκες της οικογένειας – ο “Χάρος”, η “Ιωάννα” (στο όνομα της μητέρας μου) και η “Περιστέρα”. Όταν μετά τον νοτιά τραβιόταν η θάλασσα, η αμμουδιά μπροστά στους καϊκχανέδες ήταν γεμάτη θαλασσινά

– αχινάδες, χτένια, στρείδια. Η γιαγιά μου με τα αδελφια της πήγαιναν και τα μάζευαν. Κουχλίδια τα λέγανε μάλιστα».

Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή οι εδώ κάτοικοι θεωρήθηκαν ανταλλάξιμοι και ξεριζώθηκαν, εξαιτίας της ανικανότητας της ελληνικής αντιπροσωπείας στην Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής. Η συνθήκη της Λοζάννης, όπως αποδόθηκε στο ελληνικό και το τουρκικό κείμενο, εξαιρούσε από την ανταλλαγή τους ελληνορθόδοξους του νομού Κωνσταντινουπόλεως. Κατά την μετάφραση στην γαλλική ωστόσο, η τουρκική αντιπροσωπεία μετέφρασε τον τουρκικό όρο «Valilik» (νομός) ως «municipalité» (δήμος) αντί για «préfecture». Η ελληνική αντιπροσωπεία («οι δικοί μας», κατά τον Ακύλα) επέδειξε αβλεψία (ή αδιαφορία) σχετικά. Η ερμηνεία έρχεται σε αντίθεση τόσο με το πνεύμα, όσο και με το γράμμα των αυθεντικών κειμένων της συνθήκης (που εξαιρεί από την ανταλλαγή τους μουσουλμάνους των νομών, όχι των δήμων, Κομοτηνής και Ξάνθης).

Ένα ηθελμένο μεταφραστικό «σφάλμα» σφράγισε την τύχη χιλιάδων Ρωμιών. Στον νομό, αλλά όχι στον δήμο, της Πόλης περιλαμβάνονταν πολλά ελληνικά χωριά και κωμοπόλεις της Θράκης – Σηλυβρία, Τσατάλτζα – και της Μικράς Ασίας – Μποστάντζι, Χαρταλιμή (Κάρταλ), Παντείχι (Πέντικ), Χηλή (Σίλε – Şile), Αρετσού. Κατά την εκτέλεση της συνθήκης η τουρκική αντιπροσωπεία επέμεινε πως οι κάτοικοί τους ήταν ανταλλάξιμοι. Η ελληνική δεν διαπραγματεύθηκε καν την παραμονή τους, κι έτσι προστέθηκαν στο καράβανι των 1.200.000 προσφύγων προς την Ελλάδα. Οι παππούδες του Ακύλα έχασαν τις περιουσίες τους και άρχισαν να «κάμνουν αλλαγή», να παραθερίζουν, στην Πρίγκηπο. Εκεί πέρασε και ο ίδιος όλες του τις διακοπές.

Με τις τερατολογίες του Μπουλέντ και τις αναμνήσεις του Ακύλα, βγήκαμε στον παραλιακό δρόμο προς την Νικομήδεια (τουρκιστί *İzmit* – İzmit). Δεν είναι άλλος από τον οξύ δρόμο ή δημόσιο δρόμο, τον κύριο οδικό άξονα των μικρασιατικών επαρχιών της Ρωμανίας. Άρχισε να αναπτύσσεται από το 292, όταν ο Διοκλητιανός επέλεξε την Νικομήδεια για πρωτεύουσα του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ως τότε ίσχυε το «όλοι οι δρόμοι οδηγούν στην Ρώμη»: Το οδικό δίκτυο της Μικράς Ασίας είχε αναπτυχθεί με στόχο την γρήγορη και εύκολη επικοινωνία με εκείνην. Στην Ρώμη εξάγονταν τα προϊόντα των επαρχιών, από εκεί έφθαναν και εκεί επέστρεφαν οι διοικητές τους. Οι εμπορικοί δρόμοι ακολουθούσαν τον άξονα ανα-

² Κατείχε τον τίτλο του ετζατζίμπαση (Eczacıbaşı).